

مبانی و نظام‌مندی اخلاق عرفانی امام خمینی

دکتر حسام‌مهدی پور

عضو هیأت علمی پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی

معاونت پژوهشی

پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی

وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی

۱۳۹۴

سرشناسه	: مهدی پور، حسن، ۱۳۵۷ -
عنوان و نام پدیدآور	: مبانی و نظام‌مندی اخلاق عرفانی امام خمینی / حسن مهدی پور.
مشخصات نشر	: تهران: پژوهشکده امام خمینی ^(ره) و انقلاب اسلامی، معاونت پژوهشی، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری	: ۳۵۱ ص.
شابک	: ۱۷۵۰۰۰ ریال: ۹-۷۷-۷۹۸۶-۹۶۴-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	: فیا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۳۲۵ - ۳۳۳: همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	: خمینی، روح‌الله، رهبر انقلاب و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران، ۱۲۷۹ - ۱۳۶۸. -- عرفان
موضوع	: خمینی، روح‌الله، رهبر انقلاب و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران، ۱۲۷۹ - ۱۳۶۸. -- اخلاق
موضوع	: اخلاق عرفانی
شناسه افزود	: پژوهشکده امام خمینی ^(ره) و انقلاب اسلامی. معاونت پژوهشی.
رده بندی کنگر	: ۱۳۹۴ م ۵/۴۶/۱۵۷۴ DSR
رده بندی دیویی	: ۸۴۲ ۵۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۰۰۰۷۳۲

کد/م ۲۶۶۳

پژوهشکده امام خمینی^(س) و انقلاب اسلامی (وابسته به موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی)

مبانی و نظام‌مندی اخلاق عرفانی امام خمینی

نویسنده: حسن مهدی پور

مدیر آماده‌سازی: سید محمد حسینی

ویراستار: اعظم سلیمانی

صفحه‌آرایی و طرح جلد: زهرا قربانی

ناشر: معاونت پژوهشی، انتشارات پژوهشکده امام خمینی^(س) و انقلاب اسلامی

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۷۷-۷۹۸۶-۹۶۴ قیمت: ۱۷۵۰۰۰ ریال

نوبت چاپ: اول سال چاپ: ۱۳۹۴ شمارگان: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی، چاپ، صحافی: مؤسسه چاپ و نشر عروج

مرکز بخش: مؤسسه چاپ و نشر عروج، خیابان انقلاب، روبروی دانشگاه تهران پلاک ۱۲۹۶

تلفن: ۶۶۴۹۳۰۸۱-۳

نشانی: اتوبان تهران-قم، قبل از عوارضی، حرم مطهر امام خمینی، پژوهشکده امام خمینی^(س) و انقلاب اسلامی

تلفن: ۵۱۰۸۵۰۰۰

تارنما: <http://www.ri-Khomeini.ac.ir>

پست الکترونیکی: info@ri-Khomeini.ac.ir

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار
۴	مقدمات
۱۲	کلیات
	بخش اول: مبانی اخلاق عرفانی امام خمینی
۳۵	فصل اول: مبانی خداشناختی اخلاق عرفانی امام خمینی
۳۵	مقدمه
۴۰	نظریه خداشناسی پانن ته ایسم
۴۵	حضرات خمس و عالم کلی
۴۷	حق در مقام فوق تجلی و مرتبه ذات یا هویت غیبیه احدی
۵۰	حق در مقام تجلی
۵۲	احدیت
۵۸	واحدیت
۶۵	مشیت مطلقه و فیض منبسط
۷۰	لوازم اخلاقی خداشناسی امام
۷۵	فصل دوم: مبانی انسان شناختی اخلاق عرفانی امام خمینی
۷۵	مقدمه
۷۵	مبانی انسان شناختی اخلاق
۸۵	حقیقت انسان و مراتب آن
۸۷	طبیعت اخلاقی انسان
۸۷	فطرت مخموره
۹۰	طبیعت حیوانیه و قوای نفس
۹۵	طبیعت اخلاقی خنثی

۹۸	اختلاف طبیعت اخلاقی
۱۰۰	تغییرپذیری و تربیت‌پذیری انسان
۱۰۳	کمال و سعادت انسان
۱۰۶	خدا؛ ارزش غایی و مطلوب ذاتی و فطری
۱۰۹	حب فطری به آخرت و تنفر فطری از دنیا
۱۱۲	طریق تحصیل کمال و تقرب الهی
۱۱۳	مقدمات سلوک
۱۱۳	اهمیت علم ملائکات آن با عمل
۱۱۶	پایبندی به شریعت
۱۲۰	تهذیب نفس و ضرورت آن
۱۲۲	مراتب طهارت
۱۲۶	ویژگی‌ها و مبادی سلوک
۱۳۰	اسفار اربعه
۱۳۴	جبر و اختیار
۱۳۴	نقد اختیارگرایی مطلق
۱۳۷	نقد جبرگرایی مطلق
۱۴۱	نظریه امر بین الامرین
۱۴۶	اختیار و قضا و قدر الهی

بخش دوم: نظام اخلاق عرفانی امام خمینی

فصل اول: نظام‌مندسازی اخلاق عرفانی امام خمینی

۱۵۵	
۱۵۸	ارتباط انسان با خدا
۱۵۸	ساحت عقیدتی - معرفتی

۱۵۸	فضایل
۱۵۸	توحید
۱۶۱	عبودیت
۱۶۳	ذکر
۱۶۵	فنا
۱۶۸	رذایل
۱۶۸	شرک
۱۶۹	کفران نعمت
۱۷۱	ساحت احساسی و عاطفی
۱۷۱	فضایل
۱۷۱	ایمان
۱۷۶	عشق
۱۷۹	حضور قلب
۱۸۳	رهبت (خوف)
۱۸۷	امید
۱۹۰	اعتدال یا موازنه خوف و رجا
۱۹۱	زهد
۱۹۷	شکر
۲۰۲	توکل
۲۰۷	صبر
۲۱۴	رضا
۲۲۰	رذایل

۲۲۰	جرئت بر خدا
۲۲۲	یأس (ناامیدی از رحمت خدا)
۲۲۵	ساحت ارادی
۲۲۵	فضایل
۲۲۵	اخلاص
۲۳۰	عزم
۲۳۴	توبه
۲۴۰	تسلیم
۲۴۴	ارتباط انسان با خدا
۲۴۴	ساحت عقیدتی - معرفتی
۲۴۴	رذایل
۲۴۴	انانیت
۲۴۵	غرور
۲۴۷	ساحت احساسی و عاطفی
۲۴۷	فضایل
۲۴۷	عفت
۲۵۰	شجاعت
۲۵۲	تَوَدَّه (ثبات و طمأنینه نفس)
۲۵۵	حلم
۲۵۷	رذایل
۲۵۷	عجب
۲۶۲	هتک

۲۶۳	حرص
۲۶۵	تسرع (شتابزدگی)
۲۶۶	غضب
۲۷۰	ساحت گفتار
۲۷۰	فضیلت
۲۷۰	صمت (سکوت)
۲۷۲	ردایل
۲۷۲	هذر (زیاده‌گویی یا پرموده‌گویی)
۲۷۳	ارتباط انسان با سازای بگر
۲۷۳	ساحت احساسی و عاطفی
۲۷۳	فضایل
۲۷۳	رافت
۲۷۵	تواضع
۲۷۹	صفح (بخشایش)
۲۸۱	ردایل
۲۸۱	کبر
۲۸۶	حسد
۲۹۲	ساحت ارادی
۲۹۲	ریا
۲۹۷	نفاق
۳۰۰	ساحت کردار
۳۰۰	فضیلت

۳۰۰	رفق و مدارا
۳۰۳	ساحت گفتار
۳۰۳	فضیلت
۳۰۳	عیب‌پوشی
۳۰۵	رذایل
۳۰۸	ارتباط انسان با موجودات دیگر
۳۱۰	فصل دوم: تحلیل نظام اخلاق عرفانی امام خمینی
۳۱۰	نظام‌مندی اخلاق عرفانی امام
۳۱۵	تحلیل نظام اخلاق عرفانی از حیث ساحت پنج‌گانه
۳۱۹	تحلیل نظام اخلاقی عرفانی از حیث روابط چهارگانه
۳۲۰	سازگاری یا ناسازگاری فضایل یا رذایل اخلاق
۳۲۵	منابع و مأخذ
۳۲۵	فهرست کتب
۳۳۲	فهرست مقالات
۳۳۴	نمایه‌ها

پیشگفتار

پژوهش حاضر بخش از رساله دکتری است که عنوان اصلی آن «نظام‌مندی اخلاق عرفانی و بررسی مقایسه‌ای عطار نیشابوری و امام خمینی» بوده و در سال ۱۳۹۲ در گروه عرفان اسلامی پژوهشکده امام خمینی^(س) و انقلاب اسلامی دفاع شده است، اما به علت حجم زیاد آن ترجیح داده شد که در اینجا فقط بخش مربوط به اخلاق عرفانی امام خمینی چاپ شود، اگر خداوند توفیق دهد بخش مربوط به اخلاق عرفانی عطار در فرصتی دیگر چاپ خواهد رسید.

وجه بارز اندیشه عرفانی امام خمینی را می‌توان در محشاه اخلاقی ایشان جست و بیراه نیست اگر گفته شود مهم‌ترین دغدغه امام اخلاق است، البته آن خلوص که درمان‌گر باشد و مقصد اصلی علم اخلاق یعنی تهذیب باطن و تزکیه نفس را در نفوس راسخ کند تا بدین گونه مقصد اعلای توحید حاصل شود. از این رو امام در آثار خود به‌ویژه در دو اثر به‌یسته شرح چهل حدیث و شرح حدیث جنود عقل و جهل تلاش می‌کند با برشمردن فضایل و رذایل اخلاقی، ماهیت آنها و کیفیت آراستگی به فضایل و پیراستگی از رذایل روشی را اتخاذ کند تا به مقصود مذکور جامه عمل بپوشاند.

اما شاید یکی از راه‌های حصول مقصود امام این باشد که نشان داده شود چه ارتباطی میان خود فضایل یا رذایل با یکدیگر وجود دارد، چون می‌توان وجود چنین ارتباطی را مفروض

دانست و اگر این فرض درستی باشد کارآمدی تعلیم و تربیت اخلاقی مشروط به لحاظ این ارتباط است، چون بدون توجه به آن نمی‌توان دانست در تربیت اخلاقی به‌منظور تحقق فضایل یا رفع رذایل کدام یک را باید مقدم داشت یا بنیادی‌ترین فضیلت یا رذیلت چیست. در اینجا بحث نظام حاکم بر فضایل یا رذایل پیش می‌آید و اینکه اگر میان آنها روابطی وجود دارد این روابط را چگونه می‌توان نظام‌مند کرد؟

نوشته حاذق تلاشی است برای نشان دادن یکی از راه‌های نظام‌مندسازی اخلاق عرفانی که مبتنی بر روابط چهارگانه انسان یعنی ارتباط با خدا، ارتباط با خود، ارتباط با انسان‌های دیگر و ارتباط با طبیعت پر مونی، ساحات پنج‌گانه عقیدتی، احساسی و عاطفی، ارادی، گفتار و کردار که در مقدمات، ریا، این روش بحث خواهد شد. بر اساس این روش، تلاش می‌شود روابط علی میان فضایل یا رذایل یا تقدم و تأخر آنها در اخلاق عرفانی امام آشکار شود. اما از آنجایی که اخلاق عرفانی اصالتاً ناظر به رابط انسان با خداست لازم دیدیم پیش از بحث اصلی یعنی نظام‌مندسازی اخلاق عرفانی امام، به مبانی فلسفی و انسان‌شناختی اخلاق عرفانی وی بپردازیم که مقدمه ضروری ورود به مباحث اخلاق عرفانی تشخیص داده شده است. از این رو این اثر، پس از مقدمات و کلیات، مشتمل بر دو بخش است که در بخش اول از مبانی اخلاق عرفانی امام خمینی بحث می‌شود و در بخش دوم نظام‌مندسازی اخلاق عرفانی امام خمینی صورت می‌گیرد.

در پایان بر خود تکلیف می‌دانم در مقام التزام به وظیفه اخلاقی حقوق‌شناسی و فلسفه‌شناسی از استایدی که مرا در انجام این رساله با راهنمایی‌ها، مشاوره‌ها، نکته‌سنجی‌های دقیق و علمی و نظرات اصلاحی خود یاری رساندند و خود، آنها را متعلق به اخلاق شناخته‌ام و گفتار و کردار اخلاقی‌شان برای من پندآموز بوده است، تشکر کنم و برای همه آن بزرگواران از خداوند منان طول عمر همراه با سلامتی و توفیقات الهی به‌ویژه در عرصه علمی مسئلت دارم. از جناب آقای دکتر سید محمود یوسف ثانی در مقام استاد راهنمای اینجانب بسیار سپاسگزارم که با حوصله و

صبوری تمام و با دقت نظرهای دقیق و موشکافانه‌شان که از ویژگی‌های برجسته‌شان است، مرا در انجام این رساله راهنمایی کردند و با آموختن مطالب علمی بسیاری افق فکری‌ام را درباره‌ی کار پژوهشی عمیق‌تر ساختند و نکاتی را گوشزد کردند که شاید در هیچ کتاب و کلاس درسی نمی‌یافتم. قدردان سرکار خانم دکتر فاطمه طباطبایی هستم که در مقام مشاور اینجانب با وقار و متانت همیشگی‌شان در رفع ابهاماتی که در برخی مباحث درباره‌ی اندیشه‌های عرفانی امام خمینی برای بنده پیش می‌آمد نکاتی را متذکر می‌شدند. حق‌شناس مشاور دیگر خود جناب آقای دکتر علی‌اکبر مبداءآبادی هستم که با تواضع و فروتنی برای هرچه بهتر شدن رساله‌ی بنده نظرات سازنده‌ای را ابداء می‌فرمودند و تشویق‌های ایشان مایه‌ی دلگرمی اینجانب بود. همچنین، در اینجا شایسته است از استاد زبیرانه، استاد آق‌ای مصطفی ملکیان یاد کرده و احساس تشکر و قدردانی خود را درباره‌ی ایشان ابراز کنم که طرح نظام‌مندی اخلاق بر اساس الگوی پیشنهادی در این پژوهش به‌طور کلی از ایشان بوده است و بی‌هیچ چشمداشت و متی به بنده اجازه دادند تا جلساتی را برای تبیین موضوعات مرتبط با این طرح و پاسخ به سؤالات پیش‌آمده درباره‌ی آن مصدع اوقات شریفشان باشم و بدین‌گونه فرامی‌بسیار گران‌قیمت در اختیارم قرار دادند تا از محضرشان هم از لحاظ علمی و هم از لحاظ اخلاقی بهره‌مند شوم. در پایان، نویسنده اعلام می‌کند که مسئولیت به‌کار بستن الگوی پیشنهادی تماماً بر نهاده‌اش است و بر نقایص و ضعف‌های احتمالی خود آگاه است و از امکان خطا به‌ویژه در تحلیل برخی مفاهیم و برداشته‌ها را نمی‌داند و مایه‌ی مسرت او خواهد بود اگر اساتید و صاحب‌نظران متذکر خطاها و تحایرهای وی باشند. و همچنین از مساعدت‌های معاونت محترم پژوهشی و دست‌اندرکاران انتشارات پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی^(س) برای چاپ این اثر سپاسگزارم.

مقدمات

بیان مسئله

اخلاق عرفانی به عنوان یکی از اقسام اخلاق هنجاری، مشتمل بر مجموعه‌ای از توصیه‌هاست که این توصیه‌ها هم ناظر به افعال جبراجی و بیرونی و هم ناظر به افعال جوانحی و درونی است. اگر بدین توصیه‌ها که موضوع آنها فضایل و زایل است، به دقت نظر شود، مشاهده می‌گردد تمامی آنها ناظر به یکی از روابط چهارگانه انسان، یعنی رابطه‌ی انسان با خدا، رابطه انسان با خود، رابطه انسان با انسان‌های دیگر و رابطه انسان با موجودات دیگر است. اصولاً هر فعلی که انسان به صورت متعارف انجام می‌دهد ناظر به یکی از این روابط است. از طرف دیگر، تأمل در هر یک از توصیه‌ها نشان می‌دهد که علاوه بر تنوع در متعلق رابطه، ماعل فعل اخلاقی نیز از حیث ساحات مختلف وجودی یا منش و شخصیتش تنوع پیدا می‌کند. ساحات مختلف وجود انسان را استقرائاً می‌توان به پنج ساحت عقیدتی - معرفتی، احساسی و عاطفی، ارادی (سه ساحت درونی)، گفتاری و کرداری (دو ساحت بیرونی) تقسیم کرد و انسان در هر لحظه در حال انجام دادن فعلی است که به یکی از این ساحات مربوط است. هیچ‌یک از توصیه‌ها نیست که ناظر به یکی از این ساحات وجود انسان نباشد. از آنجایی که هر یک از توصیه‌ها از حیث متعلق رابطه به یکی از روابط چهارگانه و از حیث طرف ارتباط یا فاعل به یکی از ساحات پنج‌گانه مربوط

است، برای مجموعه توصیه‌ها بیست حالت را می‌توان مفروض گرفت و هیچ توصیه‌ای نیست که در ذیل یکی از آنها ننگند.

اگر مجموعه توصیه‌های اخلاق عرفانی را در ذیل هر یک از این اقسام بیست گانه طبقه‌بندی کنیم، می‌توان یک نظام برای اخلاق عرفانی عرضه کرد و براساس آن فهمید که از حیث متعلق رابطه، توصیه‌های اخلاقی بیشتر بر کدام رابطه از روابط چهارگانه تأکید دارد و از حیث ساحات مختص، این توصیه‌ها ناظر به کدام ساحات از ساحات وجودی انسان است. همچنین، می‌توان دریافت که در میان روابط و ساحات مختلف کدام رابطه و ساحات بر روابط و ساحات دیگر تقدم دارد، درنتیجه می‌توان پی برد که بنیادی‌ترین فضیلت و بنیادی‌ترین رذیلت در اخلاق عرفانی چیست. بدین ترتیب، اخلاق عرفانی نظام‌مند می‌شود.

طرح فوق را می‌توان برای نظام‌سازی اخلاق عرفانی هر عارفی به کار برد و در پژوهش حاضر سعی بر این داریم که این طرح را برای نظام‌سازی اخلاق عرفانی امام خمینی به کار بندیم که بخش عمده‌ای از مباحث عرفانی خود را به خلل عرفانی اختصاص داده است، چنانکه در دو اثر برجسته ایشان شرح چهل حدیث و شرح حدیث جنود مقل و چهل مشهود است.

ضرورت و اهمیت پژوهش

تخلق به اخلاق عرفانی را از شروط ضروری وصول به غایت عرفان یعنی قرب الهی دانسته‌اند. چنین اخلاقی در عرفان عملی یا سیر و سلوک و مجاهدت و تهذیب نفس تحقق پیدا می‌کند که در طی آن هم باید درون انسان آراسته به فضایل و پیراسته از رذایل شود و هم در بیرون افعال درست و بایسته از او صادر شود و هم افعال نادرست و نبایسته از او صادر نشود، البته، افعال ظاهری در واقع ظهور فضایل یا رذایل باطنی هستند. به این دلیل عرفا در آثار خود بدان فضایل و افعال بایسته توصیه کرده و از آن رذایل و افعال نبایسته تحذیر می‌کنند. از آنجایی که این توصیه‌ها و تحذیرها هم از حیث روابط و هم از حیث ساحات وجودی انسان تنوع پیدا می‌کند، اگر کسی بخواهد بر اساس اخلاق عرفانی زندگی کند ضروری است بداند

آیا میان این توصیه‌ها و تحذیرها هیچ ارتباط طولی و علی یا تقدم و تاخیری وجود دارد یا آنها مستقل از یکدیگر و در عرض هم هستند؟ اگر مستقل از یکدیگر باشند، وی می‌تواند هر یک را به‌طور جداگانه در خود تحقق بخشد، ولی اگر آنها مستقل از یکدیگر نبوده و رابطه تقدم و تاخیری با هم داشته باشند، به‌گونه‌ای که نتوان فضیلتی را قبل از آراسته شدن به فضیلت دیگری، کسب کرد یا رذیلتی را پیش از پیراسته شدن از رذیلت دیگری از خود دفع کرد، ابتدا باید دانست چه ارتباطی میان توصیه‌ها و تحذیرهای اخلاقی از حیث روابط و از حیث ساحات وجود دارد؟ توصیه‌ها ناظر به کدام رابطه و کدام ساحت اهمیت بیشتری داشته و بر روابط و ساحات دیگر تقدم دارند. از این‌رو، ضروری است توصیه‌ها و تحذیرهای اخلاقی را در عرفان امام بر اساس الگوی بیان شده نظام‌مند کرد و به روابط میانشان پی برد تا تعلیم و تربیت بر طبق اخلاق عرفانی مفید واقع شود.

سؤالات پژوهشی

سؤال اصلی

۱. آیا اخلاق عرفانی امام نظام‌مند است؟ چگونه می‌توان آن را بر اساس الگوی پیشنهادی نظام‌مند کرد؟
۲. در اخلاق عرفانی امام روابط میان فضایل با رذایل اخلاقی بر اساس روابط چهارگانه و ساحات پنج‌گانه چگونه است و از نظر وی بنیادی‌ترین فضیلت و رذیلت چیست؟

سؤالات فرعی

۱. با توجه به مبانی خداشناختی امام با چه تصویری از خدا امکان رابطه اخلاقی با او وجود دارد؟
۲. طبیعت اخلاقی اولیه انسان از نظر امام چیست؟
۳. دیدگاه امام درباره مجبور یا مختار بودن انسان چیست؟

مبانی نظری

۱. ساحات وجودی انسان عبارتند از سه ساحت درونی عقیدتی- معرفتی، احساسی و عاطفی، ارادی و دو ساحت بیرونی گفتار و کردار.
۲. چهار نوع رابطه در ارتباطات انسان تصویرپذیر است: رابطه انسان با خدا، انسان با خود، انسان با انسان‌های دیگر و انسان با سایر موجودات و طبیعت.
۳. دو نوع ارتباط میان فضایل و رذایل اخلاقی ممکن است: ارتباط طولی و ارتباط عرضی.

فرضیه‌ها

فرضیه‌های اصلی

۱. اخلاق عرفانی امام خلقتی نظام‌مند است و میان روابط چهارگانه و ساحات پنج‌گانه و به‌طور کلی بین فضایل و رذایل، رابطه علی با تقدم و تأخر وجود دارد.
۲. در نظام اخلاق عرفانی امام از حیث روابط چهارگانه هم در میان فضایل و هم در میان رذایل تقدم با رابطه انسان با خداست. از حیث ساحات پنج‌گانه در میان فضایل تقدم با ساحت احساسی و عاطفی و در میان رذایل تقدم با ساحت عقیدتی- معرفتی است.
۳. بنیادی‌ترین فضیلت از نظر امام ایمان است.
۴. بنیادی‌ترین رذیلت از نظر امام شرک است.

فرضیه‌های فرعی

۱. در خداشناسی امام که قائل به مراتب ذات یا هویت غیبیه، احدیت، واحدیت و مشیت مطلقه است، با مرتبه واحدیت امکان رابطه اخلاقی وجود دارد.
۲. طبیعت اخلاقی انسان در نظر امام خنثی است، یعنی در حالت ابتدائی نه خیر است نه شر، بلکه به‌صورت بالقوه به هر دو گرایش دارد.
۳. از نظر امام انسان مختار است به اختیار مقید.

روش طرح مباحث در هر بخش

این اثر، پس از مقدمات و کلیات، مشتمل بر دو بخش است. در مقدمات، چنانکه ملاحظه می‌شود به بیان مسئله، اهمیت و ضرورت آن، سؤالات و فرضیه‌ها و مبانی نظری و بخش‌های این پژوهش اشاره می‌کنیم. در کلیات به ایضاح مفهومی مفاهیم اصلی و پیشینه پژوهش می‌پردازیم. در بخش اول از مبانی اخلاق عرفانی امام و در بخش دوم از نظام اخلاق عرفانی بحث می‌شود.

بخش اول ناظر به مبانی خداشناختی و انسان‌شناختی اخلاق عرفانی امام است، موضوعاتی که در عرفان نظری از آن بحث می‌شود. دلیل توجه مبانی یاد شده آن است که اساساً اخلاق و سلوک عرفانی تبیین کنند رابطه انسان با خدا بوده و هدف تمام توصیه‌ها و تحذیرهای آن مستقیم و غیرمستقیم تنظیم سبج این ارتباط است، به‌ویژه آنکه تمام توصیه‌های اخلاقی در عرفان ریشه در این مبانی دارند.

با توجه به اینکه اخلاق عرفانی اصلاً بر رابطه انسان با خداست و سایر روابط از فروعات آن هستند، با هر تصویری از خدا امکان رابطه اخلاقی و همچنین شعاعی وجود ندارد و این ارتباط مستلزم وجود دو وصف تشخص و انسان‌رارگر در خداست. در فصل مبانی خداشناختی سعی بر این است تا معلوم شود امام اولاً، چه بصیرت یا تصویری از خدا ارائه می‌کند و چه اوصافی برای او بر می‌شمارد و ثانیاً، آیا با چنین خدایی می‌توان رابطه اخلاقی و شعاعی برقرار کرد یا نه اگر چندین تصور از خدا ارائه می‌کند با کدام یک از آنها برقراری چنین رابطه‌ای امکان‌پذیر است؟ برای فهم این مسئله در اندیشه عرفانی امام، از آنجا که به‌طور مفصل از حضرات خمس و مراتب خداشناسی بحث می‌کند، همین مراتب را مبانی برای پاسخ به مسئله خود قرار دادیم.

در فصل مبانی انسان‌شناختی اخلاق عرفانی پس از مطالعه برخی از آثار در حوزه اخلاق مشاهده شد پنج موضوع وجود دارد که مبانی انسان‌شناختی هر نظام اخلاقی مستقیم یا غیرمستقیم ناظر بدان‌هاست و موضع آنها در قبال این موضوعات نشان‌دهنده نظر آنها درباره

امکان اخلاقی زیستن انسان‌هاست. این موضوعات عبارتند از: حقیقت انسان و مراتب او، طبیعت اخلاقی انسان، تغییر و تربیت‌پذیری انسان، کمال و سعادت انسان و طریق تحصیل آن، جبر و اختیار. در مقدمه این بخش به نظریات مختلف درباره هر یک از این موضوعات اشاره کردیم. ما نیز همین موضوعات را برای فهم مبانی انسان‌شناختی اخلاق عرفانی امام برگزیدیم و سعی کردیم نشان دهیم آرا امام با کدام یک از نظریات مذکور مطابق یا نزدیک است.

بخش دوم که موضوع اصلی پژوهش است، درباره نظام اخلاق عرفانی امام است. این بخش به دو قسمت تقسیم می‌شود، یکی دسته‌بندی و شرح فضایل و رذایل بر حسب الگوی بیان شده و دیگری تحلیل نظام اخلاق عرفانی امام. در قسمت اول، فضایل و رذایل اخلاقی را ابتدا براساس روابط چهارگانه و سپس در ذیل هر رابطه براساس ساحات پنج‌گانه توزیع می‌کنیم که مشتمل بر یک «ایستایی» قسمی است. لازم به ذکر است آنچه در اینجا به فضایل و رذایل تعبیر می‌کنیم معنای خاص آنها این‌که در اخلاق فضیلت‌گرا اراده می‌شود نیست، بلکه معنای عامی از آنهاست، یعنی هر عقیده یا احساس و عاطفه یا خواسته و تصمیم یا گفتار و کرداری که امام اخلاقاً درباره آنها ارزش دآوری مثبت یا منفی کرده و در نتیجه بدان‌ها توصیه یا از آنها تحذیر می‌کنند. از آنجایی که غالباً و به‌ویژه در اخلاق عرفانی، رابطه انسان با خدا مقدم بر سایر روابط است و پس از آن رابطه انسان با خود بر رابطه انسان با انسان‌های دیگر تقدم دارد، فضایل یا رذایل را ناظر به همین ترتیب دسته‌بندی کردیم. چون در نگاه اولیه، ساحات عقیدتی مقدم بر ساحات احساسی و عاطفی و این ساحات مقدم بر ساحات ارادی است و دو ساحات گفتار و کردار هم ظهور خارجی آنها هستند، در ذیل هر رابطه دسته‌بندی فضایل یا رذایل را براساس همین ترتیب ساحات انجام دادیم. البته، دسته‌بندی فضایل یا رذایل در ذیل هر یک از روابط و ساحات یکسان نیست، ممکن است برخی از روابط یا ساحات فضایل یا رذایل بیشتری را شامل باشند و برخی کمتر و همچنین ممکن است در برخی از این روابط یا ساحات هیچ فضیلت یا رذیلتی وجود نداشته باشد.

لازم به توضیح است تحلیل‌نهایی فضایل یا رذایل و ترتیب و نظام میان آنها از حیث روابط چهارگانه و ساحات پنج‌گانه در قسمت دوم این بخش انجام می‌گیرد، ولی در همین قسمت، دسته‌بندی فضایل یا رذایل لزوماً بر طبق ترتیبشان بر یکدیگر نیست، چه بسا ممکن است به فضیلت یا رذیلتی در ذیل یک رابطه یا ساحتی پرداخته شود که معلول فضیلت یا رذیلت دیگری است که در ذیل ساحات یا روابط دیگر بررسی می‌شود. البته، سعی شده است فضایل یا رذایلی که در ساحات مختلف در ذیل یک رابطه قرار می‌گیرند، در صورت امکان، براساس تقدم و تأخرشان تنظیم شوند، هرچند ممکن است گاهی میان فضایل یا رذایل ساحتی چنین ارتباطی وجود نداشته باشد. نیز ممکن است فضیلت یا رذیلتی ناظر به بیش از یک رابطه یا ساحت باشد؛ از این رو، برای اجتناب از پراکندگی بحث آن را فقط در ذیل رابطه و ساحتی قرار می‌دهیم که امام یا بر آن تأکید بیشتری دارد یا اهمیت آن در مقایسه با رابطه و ساحات دیگر بیشتر بوده یا مقدم بر آنهاست.

در بررسی هر فضیلت یا رذیلت سه کار انجام می‌گیرد، ایضاح مفهومی یا تعریف، حکم یا توصیف ناظر به آنها و شرح خاستگاه‌ها و اسبابشان. در واقع دسته‌بندی فضایل و رذایل مبتنی بر ایضاح مفهومی و تعریفشان است و بر اساس مفاسیم که بر تعریفشان استعمال می‌شود می‌توان فهمید که هر فضیلت یا رذیلت اولاً، به کدام رابطه تعریف می‌شود و ثانیاً، ناظر به چه ساحتی از وجود انسان است. در شرح خاستگاه‌ها و اسباب فضایل و رذایل حتی المقدور سعی می‌شود نشان دهیم چگونه فضیلت یا فضایلی و رذیلت یا رذایلی منشأ فضیلت یا رذیلتی است، گرچه ممکن است میان خود فضایل و رذایلی که خاستگاه‌های فضیلت یا رذیلتی هستند، همین روابط وجود داشته باشد و برخی خاستگاه برخی دیگر باشند. در تحلیل‌نهایی این روابط را به صورت دو نمودار فضایل و رذایل نشان خواهیم داد.

برای ایضاح مفهومی فضایل و رذایل در اخلاق عرفانی امام از آنجا که امام در آثار خود به‌ویژه شرح چهل حدیث و شرح حدیث جنود عقل و جهل از فضایل و رذایل مطمح نظر خود

سخن به میان آورده‌اند، ما با رجوع به تعاریف ایشان و تحلیل آنها نشان می‌دهیم که به کدام رابطه و ساحتی تعلق دارند. نکته دیگر اینکه در دسته‌بندی و شرح فضایل یا رذایل در اخلاق عرفانی امام به فضایل یا رذایلی می‌پردازیم که در آثار خود بیشتر بر آن تأکید دارد. همچنین، با آنکه در مقابل هر فضیلتی، رذیلتی متصور است، روش ما این گونه نیست که وقتی فضیلت یا رذیلتی را بیان کردیم، رذیلت یا فضیلت مقابل آن را نیز بیان کنیم، فقط فضایل و رذایل متقابلی را مطرح می‌کنیم که خود امام به صورت مجزا و مفصل بیان کرده است.

در فصل تحلیل نظام اخلاق عرفانی ابتدا تمام فضایل و رذایل دسته‌بندی شده بر حسب روابط چهارگانه و ساحت پنج‌گانه را به صورت رابطه علی و سلسله‌وار در دو نمودار فضایل و رذایل نشان دادیم تا مشخص شود چه ارتباطی میان آنها وجود دارد. پس از آن به شرح روابط حاکم میان فضایل از حیث ساحت‌ها و روابط چهارگانه پرداختیم. در پایان هم درباره سازگاری یا ناسازگاری فضایل و رذایل سخن می‌گوییم از این حیث که آیا اتصاف به همه فضایل یا رذایل در آن واحد ممکن است یا برخی از آنها به گونه‌ای هستند که نمی‌توان همراه با سایر فضایل به آنها متصف شد.

در پایان بدین نکته اشاره می‌شود که ما در تمام بحث‌های مذکور برای پیشبرد بحث‌ها حتی‌الامکان از همان مباحث و آرای خاص امام استفاده کردیم، اما برای تکمیل و تبیین بهتر بحث‌ها در پی‌نوشت‌ها به سخنان و نظرات سایر عرفا و گاهی هم فلاسفه و متکلمان و محققان دیگر و همچنین آیات قرآن و روایات پیامبر و ائمه ارجاع دادیم که منتهی‌القدر ارتباط میان اخلاق عرفانی امام با آنها به‌ویژه عرفاست و اینکه اخلاق عرفانی وی سنتر از منابع مذکور است و در واقع در دل جریان عرفان اسلامی به‌ظهور می‌رسد و معنا می‌یابد.